

Irenæus. 3die Bogs 40de Kapitel

Transskription ved Henning Høirup †

Kommentar ved Anders-Christian Jacobsen

Blandt Grundtvigs utrykte papirer findes en del ekscerpter og fragmentariske oversættelser af kirkefædrettekster. Blandt disse er den oversættelse af et lille afsnit af Irenæus' skrift mod kætterne, *Adversus haereses* (*Adv. haer.*), som jeg i det følgende skal præsentere og kommentere. Teksten foreligger transskriberet af afdøde biskop, dr. theol. Henning Høirup. Hensigten er at præsentere den hidtil utrykte tekst og at placere den i den rette kronologiske og teologiske sammenhæng i Grundtvigs forfatterskab for derved at lægge endnu en brik i det puslespil, som rekonstruktionen af Grundtvigs forhold til den tidlige patristiske tradition er.

Teksten

Irenæus

3die Bogs 40de Kapitel

Vor Troes-Grund er ufravigelig
thi med den følger Aanden og Livet.

Saa er de nu blottede i deres Nøgenhed, alle de, der indfører skammelige Meninger om vor Skaber og Danner, som ingen Gud har over sig, og deres falske Lærdom om *Herrens* Væsen og om hans Idræt som Menneske-Sønnen, er beviislig giendrevet, imedens Forkyndelsen i »Menigheden« er i alle Maader eens, fast og bestandig, med Vidnesbyrd baade af Profeter, og Apostler og af alle Disciplerne (hele Menigheden), som vi har viist, baade i Henseende til Begyndelsen, til Midten og til Enden og til hele Guds Husholdning og Hans tilgavns saliggjørende Virksomhed hos Mennesket, der findes i den *Tro*, som vi af Menigheden har modtaget og holde fast, som en stor Kostbarhed, nedlagt i et godt Kar, altid forynget af Guds Aand og foryngende selv Karret, hvori den er. Thi denne Menigheden betroede Guds-Gave er ligesom et Aande-Pust paa Legems-Skabningen, hvorved alle Lemmer som modtage det, oplives, og deri ligger med den Hellig-Aand *Christi Meddelelse*, Uforkrænkelighedens Pant, vor Troes Bekræftelse og Trappe-Stigen op til Gud, thi, siger

han (Aanden): Gud indsatte Apostler, Propheter og Lærere i Menigheden, hvori, saavel som i hele Aandens øvrige Virksomhed, de alle fattes Deelagtighed, der ikke samle sig til Menigheden, men stjæle selv Livet af sig ved onde Raad og værre Daad. Hvor nemlig *Menigheden* er, der er *Guds Aand* og hvor *Guds Aand* er, der er *Menigheden*, og der er al Naaden, thi Aanden er *Sandhed*, saa at de, der ingen Deel har i ham (Aanden) de har hverken noget Moder-Bryst til levende at opammes ved, eller den speilklare Kilde, som udspringer af *Christi Legem*, men de grave sig lække Brønde i jordiske Hulninger og drikke deraf det mudrede, skidne Vand, de skye Menighedens Tro, for ikke at blottes og forskyde dens Aand, for ei at tugtes. Fjernede fra *Sandheden*, er de med rette givet til Priis for alle Vildfarelser, som de omtumles af, saa de i Tidens Løb tænker snart saa, og snart anderledes om eet og det samme og opnaar aldrig nogen Fasted, da de heller vil være selvkloge Ord-Kløvere end *Sandhedens Lærlinger*, thi de har ikke deres Grundvold paa den eneste Klippe, men paa Sandet med Stenenes Mangfoldighed. Derfor opdiger de sig Guder i Mængde, og undskylder sig vel altid med at »*de leder*«, men de kan, som Blindebukke, aldrig »finde«, thi de bespotte »Skaberen«, som er den sande Gud, og lader sig finde, og de bilder sig ind, at de ovenpaa Gud har fundet en anden Gud, eller en anden *Fylde* eller en anden Husholdning.¹

Teksten i det irenæiske corpus

Den citerede tekst stammer fra slutningen af *Adv. haer.s* tredje bog (*Adv. haer.* 3,24,1-2). Grundtvig har forsynet oversættelsen med overskriften »Irenæus. 3die Bogs 40de Kapitel«. Slår man efter i *Adv. haer.*, vil man opdage, at der i de gængse moderne tekstudgaver² kun er 25 kapitler i 3. bog. Når Grundtvig taler om det fyrretyvende kapitel, skyldes det, at J. E. Grabes tekstudgave³, som Grundtvig har brugt, anvender en anden kapitelinddeling end den nu gængse.

Adv. haer. 3,1-3,5 indeholder en indledende argumentation for, at den sande kristendom er indeholdt i skriften og traditionen, som alene opbevares, fortolkes og overleveres i kirken. Kætterne (gnostikerne) opfinder derimod nye lærdomme, som ikke stemmer overens med den i kirken overleverede kristendom. Efter denne polemiske indledning følger bogens to hovedafsnit, hvoraf det første (*Adv. haer.*

3,6-3,15) indeholder Irenæus' skriftbaserede argumentation for, at der kun er én Gud, som har skabt alle ting, mens det andet hovedafsnit (*Adv. haer.* 3,16-3,23) indeholder en argumentation for, at Kristus er én, Guds søn, som blev menneskesøn for at rekapitulere det faldne skaberværk. I *Adv. haer.* 3,24-3,25 afslutter Irenæus bogens argumentation, idet han igen knytter til ved argumentationen i de indledende kapitler: Kætterne, som har afbrudt forbindelsen med kirken, har dermed også afbrudt forbindelsen til Ånden, som er Sandheden, og som alene formidler sandheden og troen til mennesket gennem kirken. Derfor farer de vild. Det er dette fokus på kirken som bærer og formidler af Ånden, sandheden og troen, der har fanget Grundtvigs interesse.

Man kan ikke læse ud af det ovenstående fragment, om Grundtvig har kendt og forstået argumentationsgangen i *Adv. haer.s* tredje bog. Det fremgår dog muligvis af to strofer, som Grundtvig har skrevet på bagsiden af det blad, hvorpå oversættelsen er optegnet:

Vi, som har i Himlens Gud
 Fader uden Mage,
 Lad os jage Lysten ud
 Verden at behage!
 Den, som hader
 Gud, vor Fader,
 Kan umuelig elske os.

Verdens Frelser, Guds Eenbaarne,
 Livets Fyrste, Naadens Drot
 Midt imellem de Omskaarne
 Fandt hos Verden Had og Spot.
 Den, som hader
 Gud, vor Fader,
 Hader og Hans hele Æt.⁴

De to vers afspejler sandsynligvis Grundtvigs ret klare fornemmelse af, at hovedtemaet i *Adv. haer.s* tredje bog er polemikken mod gnostikerne, der anfægter, at henholdsvis Faderen og Sønnen er én. Desuden viser versene, at Grundtvig er klar over, at Irenæus forbinder gnostikernes kritik af det ortodokse gudsbegreb med deres negative syn på skaberværket, specielt det skabte menneske.

Grundtvigs oversættelse og brug af teksten

Datering

Grundtvig har sandsynligvis oversat perikopen i 1850'erne. I *Grundtvig-registranten* angiver K. Thaning affattelsestiden til midt i 1850'erne. Samtidig henviser han til H. Høirup⁵, der ud fra ydre kriterier (papirtype, håndskriftens udseende osv.) fastslår, at oversættelsen tidligst kan stamme fra 1837. Jeg mener, at Grundtvig har udfærdiget oversættelsen i 1854. Denne datering bygger på en sammenligning af fragmentet med forordet til oversættelsen af *Adv. haer.s* femte bog fra 1855 og med stroferne om Irenæus fra *Christenhedens Syvstjerne*, der ligeledes blev udsendt i 1855, men hvoraf str. 1-56 i afsnittet om »grækermenigheden« havde været trykt i *Dansk Kirketidende* i 1854, blandt disse stroferne om Irenæus (39-41).

Forordet til oversættelsen af *Adv. haer.* er ikke dateret, men kan være skrevet i 1854 ved afslutningen af revideringen af oversættelsen fra 1827, eller i forbindelse med udgivelsen af oversættelsen i 1855. I dette forord skriver Grundtvig bl.a., at læseren vha. pastor Christensens⁶ oversættelse af andre dele af *Adv. haer.* kan forvise sig om, hvor uskatterligt et vidnesbyrd *Adv. haer.* indeholder

..., baade om vor uforanderlige Christen-Tro, der med Be-
kiendelsen ved Daaben er nedlagt i Menigheden, som en Juvel,
»der, altid forynget af Guds Aand, forynger med sig Karret,
hvori den er lagt«,...⁷

Grundtvig markerer selv, at han her indføjer et citat. Han siger ikke, hvor det er fra, men der er ingen tvivl om, at det er fra *Adv. haer.* 3,24,1. Det er også nemt at se, hvad der har fanget Grundtvigs interesse, nemlig forholdet mellem troen, bekendelsen ved dåben, menigheden og Ånden.

I digtet om grækermenigheden i *Christenhedens Syvstjerne* tildeles Irenæus hele tre strofer (39-41). De lyder således:

See engang til Irenæus,
Om saa lavt du end kan see!
Thi han er, som en Zachæus,

Høi kun i det Morbærtræ,
 I hvis Top han, blandt de Færre,
 Blev opdaget af Vorherre,
 Ud i eet med Polykarp.

See engang hvad han tør skrive,
 Om det lille Troens Ord,
 Som, af Aanden holdt ilive,
 Er Livs-Kilde trindt paa Jord,
 Er Guds Ord paa Barne-Tunge,
 Som gjør gamle Sjæle unge,
 Er Guds Pant paa Aand og Liv!

Herrens Menighed er Karret,
 Hvori Gud har lagt sit Pant,
 Og af Pantet Liv faaer Karret,
 Det er sært, men det er sandt,
 Som paa Menighedens Tunge
 Troens Ord, det altid unge,
 Vidner og beviser klart!⁸

De sidste af disse strofer indeholder en meget tekstnær gendigtning af den passage fra *Adv. haer.* 3,24,1, som Grundtvig også citerede i forordet til 1855-udgaven af sin Irenæus-oversættelse. Hans interesse synes også her at være forholdet mellem Troens Ord, dvs. Apostolicum, Ånden og menigheden.

På denne baggrund mener jeg ikke, der kan være tvivl om, at oversættelsen skal dateres til 1854, hvor Grundtvig reviderede sin oversættelse af *Adv. haer.* og skrev stroferne om Irenæus i *Christenhedens Syvstjerne*.

I *Grundtvig-Studier* 1997 er der trykt en række excerpter og noter fra *Adv. haer.*, som alle findes i samme optegnelse med titlen »Irenæus«.⁹ Blandt disse optegnelser er der også et excerpt fra *Adv. haer.* 3,24,1. U. Kiel er forsigtig i sit dateringsforslag, idet hun antager, at optegnelserne er blevet til i forbindelse med udarbejdelsen af *Kirkens Gienmæle* i 1825, men hun siger samtidig, at de også kan være blevet til senere, f.eks. i 1850'erne. Jeg har selv tidligere¹⁰ foreslået, at disse optegnelser er foretaget mellem 1823 og 1825. Det fastholder jeg af én bestemt grund: I excerpterne oversætter Grundt-

vig flere gange ἐκκλησία med *kirke*, mens han i den ovenstående oversættelse bruger *menighed*. I 1854-1855 bruger han, som det vil fremgå af det følgende, meget bevidst *menighed* i stedet for *kirke*. Denne bevidsthed kan ikke spores i optegnelserne med titlen »Irenæus«, som alene af den grund må være tidligere end oversættelsen. Grundtvig har altså allerede tredive år tidligere arbejdet med den Irenæus-tekst, som kommer til at spille en betydningsfuld rolle for ham i 1854-1855.

Grundtvigs brug af teksten

Irenæus har været til stadig inspiration for Grundtvig, og han har fundet mange af sine synspunkter bekræftet hos ham. Allerede i forbindelse med den »mageløse opdagelse« i 1825 af trosbekendelsens betydning spillede Irenæus en afgørende rolle for Grundtvig.¹¹ I 1850'erne, hvor den ovenstående oversættelse stammer fra, er Grundtvigs høje agtelse for Irenæus tilsyneladende usvækket, ja måske endda intensiveret. Det kommer tydeligt til udtryk gennem de mange rosende ord om Irenæus og hans værk i det korte forord til 1855-oversættelsen af *Adv. haer.s* femte bog. Det er imidlertid ikke alene Irenæus' fremhævelse af bekendelsens funktion som troens fundament, der har inspireret Grundtvig til at tage ham frem igen. Denne erkendelse er på dette tidspunkt et fast forankret fundament hos Grundtvig. Årsagen til, at han bearbejder *Adv. haer.* igen i 1850'erne, er sikkert først og fremmest, at han kan bruge Irenæus som fælle i sin argumentation for *kødets opstandelse*, som var en mærkesag for ham i 1850'erne.¹² Der er imidlertid flere årsager til Grundtvigs fornyede arbejde med Irenæus. Ifølge A. Pontoppidan Thyssen¹³ tillægger Grundtvig fra 1847 *menigheden* stadig større betydning. Dette nye positive syn på menigheden når tilsyneladende et klimaks i 1854-1855. Denne nye forståelse af menighedens betydning har Grundtvig fundet bekræftet i det ovenstående fragment fra *Adv. haer.*

Grundtvigs oversættelse af *Adv. haer.* 3,24,1-2 gengiver loyalt grundteksten. Men han fremhæver dels gennem sit ordvalg og dels ved understregninger det, som han mener, er tekstens pointe. Fire af de ord, som Grundtvig har understreget, synes at være særligt ladede med betydning. Det er ordene Menigheden, Guds Ånd, Troen og Sandheden. Grundtvig har med fremhævelsen af disse ord formået

både at indfange hovedtemaet hos Irenæus og at underbygge sin egen forståelse af menigheden som bærer og formidler af Ånden og dermed af den sande tro. Han vil nemlig ligesom Irenæus påpege, at den sande tro kun findes i menigheden, for Ånden er kun i menigheden - eller omvendt: Menigheden er kun der, hvor Ånden er. Man må derfor ifølge både Irenæus og Grundtvig fastholde den tro, som traderes i og af menigheden, for kun denne tro er sand. Dette nye syn på menigheden kommer også til udtryk i andre skrifter fra disse år.

Grundtvigs syn på menigheden i 1850'erne

Netop i 1855 skriver Grundtvig en artikel i det første nummer af Kragballes *Kirkelig Samler*. Artiklen bar titlen »Om vor tredje Tros-Artikel«. ¹⁴ Grundtvig indleder artiklen med en forklaring om, at trosbekendelsen er det Troens Ord, der lyder ved dåben. Dernæst beklager han, at de fleste nok kender betydningen af den første og anden trosartikel, men

...trænger højt til nærmere Oplysning om *den Helligaand* og om den Del af Troens Ord ved Daaben, som udtrykker hans Gjer-ning til vor Saliggjørelse. ¹⁵

Det vil Grundtvig forsøge at råde bod på i det følgende. Det fører til en redegørelse for forholdet mellem Ånden og menigheden. Dette er ifølge Grundtvig et umiddelbart forhold, idet det er Ånden selv, der kalder og forsamler menigheden om den hellige dåb, og derigennem bringer liv og frelse. ¹⁶ Dette umiddelbare forhold er blevet sløret af Paven og hans Åndelighed (Gejstlighed), der har sat sig selv i Åndens sted eller hævdet, at de alene har modtaget Ånden. Efter reformationen trådte de *skriftkloge* i gejstlighedens sted, hvilket ikke gjorde sagen meget bedre. Grundtvigs ærinde er på denne dunkle baggrund at oplyse menigheden om, hvad tredje trosartikel egentlig betyder. For at nå dertil må man først gengive den tredje trosartikel korrekt på dansk. Derfor må ordet *Kirke* udskiftes med *Menighed* eller *Folkeforsamling*, der ifølge Grundtvig er en mere korrekt gengivelse af det græske ἐκκλησία. Ordet *Samfund* skal udskiftes med *Fællesskab*, og *kristelig* skal udskiftes med *almindelig*. ¹⁷ Ud fra et filologisk synspunkt må man give Grundtvig ret. Det er imidlertid

ikke Grundtvigs hovedærinde at bringe orden i filologien. Hans filologiske korrektioner tjener et højere formål. Dette højere formål udtrykker han selv således:

Saaledes maa det da, som kristelige Skriftkloge, være vor første Omsorg at oplyse Menigheden om, at vor tredje Tros-Artikel skal lyde saaledes paa Dansk, at vi deri udtrykker hverken mer eller mindre end vor Tro paa den Helligaand i hele den hellige Menighed, eller den hellige, almindelige Folke-Forsamling, og i de helliges Fællesskab, med Synds-Forladelse, Kjød's-Opstandelse, og evigt Liv.¹⁸

Pointen er altså, at Helligånden er til stede i *hele menigheden* med sine frelsende gaver. Der er intet mellemlid mellem Ånden og menigheden, hverken i form af et gejstligt hierarki eller i form af rationalistiske skriftkloge. Menigheden tillægges en ny rolle som det *kar* - for at bruge et irenæisk udtryk - hvori Ånden er og virker.

Hvad er det nu, der bringer det nye menighedssyn til modenhed i 1854-1855? Det er næppe Irenæus-læsningen. Hverken udsagnene i forordet til Irenæus-oversættelsen fra 1855, versene om Irenæus i *Christenhedens Syvstjerne* eller det lille fragment, som er gengivet ovenfor, har en sådan vægt, at man med rimelighed kan hævde, at Grundtvigs fornyede beskæftigelse med Irenæus i midten af 1850'erne har været *årsagen* til, at det nye menighedssyn bryder helt frem og modnes. Snarere er de genoptagne Irenæus-studier en *konsekvens* af det nye menighedssyns frembrud, således forstået, at Grundtvig i forbindelse med dette nybrud i sin teologi søger bekræftelse hos en af sine teologiske autoriteter. Men hvad er så årsagen til, at det nye menighedssyn får en så fremtrædende plads i 1854-1855? Det ville være nærliggende at tro, at Søren Kierkegaards kirkekritik, som nåede et skingert klimaks netop i 1854-1855 i *Øieblikket*, har sat gang i Grundtvigs overvejelser over menighedens betydning. Der er således ingen tvivl om, at Grundtvig har fulgt med i Kierkegaards angreb på kirken.¹⁹ Det kan også bevidnes, at netop synet på menigheden har spillet en rolle i denne sammenhæng.

Der er to meget markante forskelle på Grundtvigs og Kierkegaards kristendomssyn, som spiller en væsentlig rolle i denne sammenhæng. Det er synet på forholdet mellem individualitet og fællesskab, og i forlængelse heraf synet på kristendommens historicitet. Ifølge Kier-

kegaard er kristendommen en sag for hin enkelte. Ifølge Grundtvig er kristendommen derimod en fælles sag. Kristendommen kan kun leves i menigheden, for kun der lyder »troens ord« ved dåb og nadver. Det har for så vidt været den bærende tanke i Grundtvigs kristendoms- og kirkesyn siden den »mageløse opdagelse« i 1825, men den positive forståelse af menighedens betydning bliver eksplicit udfoldet i midten af 1850'erne under indtryk af Kierkegaards kirkekritik. Det kommer bl.a. til udtryk i *Den christelige Børnelærdom* kap. fem og ni. I kap. fem, som jeg har henvist til ovenfor, siger Grundtvig, at

..., saa længe vi ikke har nogen levende Følelse af vor Optagelse i Guds-Folket og af vor Indlemmelse i de helliges Fællesskab, saa længe kan vi dog heller ikke have den fyldestgjørende Vished om Synds-Forladelse, Kjøds-Opstandelse og evigt Liv, som den Helligaand giver; thi han er ikke sendt til nogen enkelt, men til den hele Menighed, og giver ikke Syndsforladelse og evigt Liv til nogen enkelt af os hver for sig, men kun til alle og enhver i den Menighed, som han forsamler, og i det Fællesskab, som han skaber.²⁰

Menighedens fællesskab fremhæves her over for enkeltmandskristendommen på en måde, som mere end antyder, at der er tale om et opgør med Kierkegaards fokus på hin enkelte. Ånden virker ifølge Grundtvig kun i menigheden. Det samme synspunkt kommer med eksplicit adresse til Kierkegaard til udtryk i *Den christelige Børnelærdom* kap. 9, som blev trykt første gang i *Kirkelig Samler* i 1857. Her skriver Grundtvig, at Kierkegaards »Sortkridt-Tegning af Tigger-Munken«, dvs. hans efterfølgelseskristendom, generelt ikke blev forstået i samtiden, men dog mødte »Morgen-Lyset« i »Krogen«, hvilket er en hentydning til Grundtvigs forestillinger og måske til Grundtvig selv. Dette »Morgen-Lys«

...opæggedes netop ved den sorte Vejrsky til kraftige Fremskridt paa sin Heltebane.²¹

Det fremskridt, som »den sorte Vejrsky« foranlediger, er fremskridt i erkendelsen af, at dåben er den kristne menigheds eneste livskilde. Menigheden skabes ved dåben. Derfor er menighedens trosbekendelse, som lyder ved dåben, både det første og det sidste kristne livs-

tegn. Det er altså også her menigheden som rammen om og resultatet af Åndens virken i dåben, der står i centrum. Erkendelsen heraf er vokset under indtryk af Kierkegaards efterfølgelseskristendom, der fokuserer på den enkeltes forhold til Kristus.

Det diametralt modsatte syn på det kristne fællesskabs betydning implicerer også et forskelligt syn på betydningen af kristendommens historie: Hvis kristendommen alene er en sag mellem hin enkelte og Kristus, spiller det ingen positiv rolle for den enkelte, hvordan kristne har forholdt sig til Kristus i den forudgående historie. Snarere må historien ifølge Kierkegaard betragtes som én lang frafalds- og degenerationsproces, som den enkelte må overvinde, for at forholdet til Kristus kan etableres. Man må ifølge Kierkegaard springe de to tusinde år over, for at nå til et umiddelbart forhold til Kristus. Er kristendommen, som Grundtvig hævder, derimod en fællessag, må også fortidens kristne betragtes som en del af dette fællesskab. Kristendommens totusindårige historie bliver således et bevis på kristendommens sandhed og styrke - ikke fordi kirken har spillet nogen glansfuld rolle, men fordi den kristne tro har vist sig stærk nok til altid at overleve i menigheden, hvor Ånden virker. Grundtvig betragter derfor kirken - eller bedre: menigheden - som det *kar*, hvori Ånden virker og troen bevares og videregives fra slægt til slægt. Dette syn på menigheden finder Grundtvig bekræftet hos Irenæus, i den ovenfor citerede tekst. Det er én blandt flere årsager til, at Irenæus igen bliver en vigtig inspirationskilde for Grundtvig i 1850'erne.²²

Noter

- ¹ Teksten findes i *Grundtvig-arkivet*, fascikel 107, III. Understregningerne - her gengivet som kursivering i stedet for den spatiering, der karakteriserer Grundtvigs trykte tekster - er Grundtvigs egne.
- ² F.eks. *Sources Chretiennes*, No. 100; 152; 153; 210; 211; 263; 264; 293; 294, ed. A. Rousseau/L. Doutreleau/C. Mercier, Paris 1965-1982.
- ³ J.E. Grabe, *S. Irenæi, Episcopi Lugdunensis, Contra omnes Hæreses, Libri Quinque*, Oxoniae 1702.

- ⁴ GSV 5, No. 2. Her citeret efter H. Høirup, *Grundtvigs Syn paa Tro og Erkendelse*, Gyldendals Boghandel - Nordisk Forlag, København, 1949, s. 382 note 2.
- ⁵ H. Høirup, op. cit., s. 382 note 2.
- ⁶ P.W. Christensen, *Irenæus om den ægte Christendom*. Udvalgte Steder af første og anden Bog, samt hele tredje og fjerde Bog af Ovennævnte Værk mod Kætterne fordanskede og forsynede med Anmærkninger og Indledning, C.G. Iversens Forlag, København 1854.
- ⁷ N.F.S. Grundtvig: *Om Kiødets Opstandelse og det evige Liv*, af Biskop Irenæus, fordansket ved Nik. Fred. Sev. Grundtvig, I.R. Møllers Forlag, København 1855.
- ⁸ N.F.S. Grundtvig, *Christenhedens Syvstjerne*. Udgivet med Oplysninger ved Th. Balslev, Kirkeligt Samfunds Forlag, København 1955.
- ⁹ Se Ulla Kiel, Grundtvigs optegnelser med titlen: Irenæus, *Grundtvig-Studier* 1997, s. 18-28.
- ¹⁰ A.-C. Jacobsen, Afgrænsningen mellem sand og falsk skrifttolkning hos Irenæus og Grundtvig, *Grundtvig-Studier*, København 1997, s. 29-52.
- ¹¹ Se hertil A.-C. Jacobsen, op. cit.
- ¹² Bemærk, at Grundtvig ændrer titlen på sin Irenæus-oversættelse. I 1827 var titlen »Om Legemets Opstandelse og Deel i Guds Rige«. I 1855 er titlen ændret til »Kiødets Opstandelse og det evige Liv«. Den samme pointering af *kødets* opstandelse finder man f.eks. også i *Den christelige Børnelærdom*, kap. 4 (US IX, s. 364-366) og kap. 5 (US IX, s. 370-371). Se endvidere M. Boje Christensen, *N.F.S. Grundtvigs Irenæus-påvirkning*, Teoltryk - Teologisk Forlag, Aarhus 1992, s. 37-38.
- ¹³ C. Thodberg og A. Pontoppidan Thyssen (red.), *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys*, Forlaget Anis, Aarhus 1983, 351-357.
- ¹⁴ Artiklen blev senere trykt som kap. 5 i *Den christelige Børnelærdom*, US IX, s. 367-376.
- ¹⁵ US IX, s. 368.
- ¹⁶ US IX, s. 369.
- ¹⁷ US IX, s. 370-371.

¹⁸ US IX, s. 371.

¹⁹ Ang. forholdet mellem Grundtvig og Kierkegaard, se især P.G. Lindhardt, *Konfrontation. Grundtvigs prædikener i kirkeåret 1854-55 på baggrund af Kierkegaards angreb på den danske kirke og den »officielle« kristendom*, Akademisk Forlag, København 1974. Her redegøres der for den indtil da udgivne litteratur om emnet (s. 5 note 1). Se endvidere M. Boje Christensen, op. cit., s. 26-28; A. Pontoppidan Thyssen, op. cit., s. 344-345.

²⁰ US IX, s. 374.

²¹ US IX, s. 409.

²² Se ang. Grundtvigs historiesyn og den positive og negative indflydelse herpå fra henholdsvis Irenæus og Kierkegaard, J.H. Schjørring, *Grundtvigs billedsprog - og den kirkelige anskuelse*, Forlaget Anis, København 1990, s. 87-112.